

УДК930.25:021.6:908(477.41)»18/19»
<https://doi.org/10.15407/rksu.30.097>

Олена Михайлівна Жам,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник Музею хліба,
Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»
(Переяслав, Україна)

ORCID: 0000-0001-6216-5167
e-mail: zham.olena@ukr.net

Оксана Іванівна Висовень,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії і культури України та
спеціальних історичних дисциплін,
Університет Григорія Сковороди в Переяславі
(Переяслав, Україна)

ORCID:0000-0002-0061-2301
e-mail: vysoven.oxsana@gmail.com

Лариса Іванівна Капітан,
доктор історичних наук,
професор кафедри Античності, Середньовіччя
та історії України домодерної доби,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
(Ужгород, Україна)

ORCID: 0000-0001-5035-8164
e-mail: larisa.kapitan@uzhnu.edu.ua

**БІБЛІОТЕКИ СВІТСЬКИХ І ДУХОВНИХ НАВЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДІВ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОВІТУ ПОЛТАВСЬКОЇ
ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОСТАНОВ І ЗВІТІВ ПЕРЕЯСЛАВСЬКИХ
ПОВІТОВИХ ЗЕМСЬКИХ ЗБОРІВ
ТА ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ ПОВІТОВОЇ ЗЕМСЬКОЇ УПРАВИ)**

Мета дослідження: на основі аналізу і теоретичного узагальнення діловодної документації переяславського земства комплексно дослідити діяльність бібліотек навчальних закладів Переяславського повіту Полтавської губернії у 2-й пол. ХІХ – на поч. ХХ ст.,

спрямовану на розвиток народної освіти та вирішення проблеми забезпечення освітніх закладів літературою для навчання та позашкільного читання, що становило одну з важливих сторін шкільної справи. **Методологічною основою** роботи є системний

підхід, принципи критичного та структурно-системного підходу до джерельної бази. У роботі використано історико-порівняльний, хронологічний та конкретно-історичний методи в їхній сукупності, а також спеціальні методи джерелознавчого аналізу документів і матеріалів. **Наукова новизна:** здійснено комплексний науковий історико-бібліотекознавчий аналіз діяльності бібліотек при світських і духовних навчальних закладах Переяславського повіту Полтавської губернії у другій пол. XIX – на поч. XX ст. **Висновки.** Аналіз постанов, звітів та окремих довідкових видань дозволив встановити, що у 2-й пол. XIX – на поч. XX ст. у Переяславському повіті Полтавської губернії функціонувала широка мережа бібліотек при світських і духовних навчальних закладах. Зростання чисельності учнівських бібліотек відбувалось одночасно з розвитком освітньої системи, а самі вони створювалися на основі існуючої мережі

навчальних закладів. Доведено, що в зазначених історичних умовах новації в бібліотечній системі, як і решта кількісних та якісних зрушень шкільної системи, були ініційовані земськими органами. У культурно-освітньому просторі краю книгозбірні навчальних закладів були наймасовішими в порівнянні з іншими видами бібліотек. Попри низку недоліків (неналежне фінансування, недостатні книжкові фонди, обмежені каталогом дозволеної для користування літератури, організаційні труднощі) бібліотеки стали значним соціокультурним явищем суспільного життя на території повіту, а їхня діяльність позитивно вплинула на підвищення освітнього та культурного рівня населення.

Ключові слова: Переяслав, Переяславські повітові земські збори, бібліотечна діяльність, бібліотечна мережа, учнівські бібліотеки, книжковий фонд, комплектування, культурно-освітній потенціал.

Актуальність теми дослідження. Дослідження історії бібліотечної справи – важлива складова збереження та розвитку національної освіти й культури. Наукове вирішення сучасних бібліотекознавчих проблем, удосконалення бібліотечної мережі України вимагають переосмислення історичного досвіду минулого з метою запобігання помилкам та використання кращих здобутків минулого. Звертаючись до процесів становлення та розвою бібліотечної справи в Україні в цілому та в Переяславському повіті зокрема, не можна оминати період 2-ї пол. XIX – поч. XX ст. Спрямованість бібліотечної справи в цей період, як відомо, здійснювалася в умовах земського самоврядування в галузі на-

родної освіти (шкільне будівництво та позашкільна просвітницька робота). Поява земств сприяла вирішенню значного кола освітніх та інших гуманітарних проблем. Зокрема, значну увагу земства приділяли організації початкових шкіл, відкриттю при них бібліотек та поповненню їх літературою. Саме земства завдяки громадській активності досягли найбільших на той час здобутків у справі культурно-освітнього розвитку суспільства, у зв'язку з чим історичний досвід зі створення бібліотек є важливою історичною спадщиною і винятково цінним надбанням. Отже, актуальність обраної проблематики обумовлена потребою в системній, історико-теоретичній реконструкції цілісного процесу становлення та розвою книгозбірень навчальних закладів Переяславського повіту в зазначений період. Результати вивчення заявленої теми дослідження допоможуть відтворити цілісну картину культурно-просвітницького життя повіту.

Аналіз досліджень і публікацій. Сучасні українські науковці здійснювали спроби аналізу ролі земств у розвитку бібліотечної справи, втім її стан в освітніх закладах Переяславського повіту Полтавської губернії ще не став предметом спеціального комплексного вивчення в історичній та бібліотечній науці. Проблеми формування мережі бібліотек Переяславського повіту протягом ХІХ – поч. ХХ ст. досліджувалися фрагментарно, виключно в окремих їх напрямках та аспектах. Слід зазначити, що бібліотечна спадщина Переяславського повіту розглядалася доволі обмежено. Її становлення та розвиток на сьогодні лишаються неопрацьованою сторінкою українського бібліотекознавства. Історія книгозбірень чоловічої та жіночої гімназій висвітлювалась у працях окремих дослідників [10; 18; 37], але проблема заслуговує на більш глибоке та різностороннє вивчення.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі наукового пошуку, аналізу й теоретичного узагальнення широкого кола джерел, земської діловодної документації комплексно дослідити та розкрити діяльність бібліотек навчальних закладів Переяславського повіту зазначеного історичного періоду в контексті діяльності повітового та губернського земських органів місцевого самоврядування, спрямованої на розвиток народної освіти та вирішення проблеми забезпечення освітніх закладів літературою для навчання та позашкільного читання, що становило одну з

важливих сторін шкільної справи. Необхідність відновлення історичної спадщини, якою є надбання земства в галузі бібліотечної справи, більш глибоке вивчення її особливостей, критичне осмислення та сучасна історична оцінка зумовили актуальність дослідження, визначило його мету та завдання.

Виклад основного матеріалу. У 2-й пол. XIX ст. назріла необхідність в якісних і кількісних змінах імперської системи народної освіти. Вирішенню значного кола освітніх та інших гуманітарних проблем сприяла поява земських органів самоврядування та освітня реформа 1863–1864 рр. У пореформені часи в багатогранній діяльності земств значне місце посіли заходи освітнього та просвітницького характеру. Спектр земської діяльності в даному напрямі був доволі широким та різноманітним. Зокрема, земства виступили ініціаторами відкриття при навчальних закладах народних земських бібліотек, послугами яких могли користуватись учні, вчителі, пересічні громадяни. Забезпечення широких верств населення можливістю відвідувати бібліотеки та отримувати необхідні для навчання й самоосвіти книги й періодичні видання, а також безкоштовне поширення літератури, книготоргівля, видавнича діяльність, курси самоосвіти та народного читання стали пріоритетним завданням культурно-освітньої масової роботи земств, зокрема й Переяславського повітового земства.

Одним з багатьох напрямів роботи Переяславського земства стала народна освіта. З метою її поширення серед народних мас земство відкривало й утримувало розгалужену мережу навчальних закладів (початкові училища, загальноосвітні школи, класичні та реальні чоловічі й жіночі гімназії тощо). Земства і громадськість переймалися не лише проблемами розбудови закладів народної освіти, а й створенням при них учнівських та вчительських бібліотек, які були спрямовані на забезпечення загальноосвітніх інформаційних потреб школярів, освітян, а також широких верств населення.

Бібліотечний простір Переяславського повіту 2-ї пол. XIX – поч. XX ст. включав книгозбірні різного відомчого підпорядкування, з-поміж яких найбільш чисельними були книгозбірні при навчальних закладах. У зазначений період поряд зі школами грамоти, церковно-парафіяльними та недільними школами почали діяти земські та громадсько-земські

початкові народні училища, різні відомчі та приватні школи, жіноча та чоловіча гімназії. Реформи в освітній сфері, передусім прийняття закону про загальну освіту населення, збільшення навчальних закладів різних видів і рівнів, громадсько-просвітницька ініціатива, потреба у професійній самоосвіті, сприяли заснуванню при освітніх закладах бібліотек. Вони були частиною освітньої системи, допомагали поширенню грамотності в народі й долученню його до духовних цінностей.

Досліджуючи стан навчально-методичної бази в земських школах, неможливо оминати увагою таке важливе питання, як розвій бібліотечної справи в цих закладах.

Запровадження земств у 1864 р. суттєво вплинуло на розвиток освіти в Переяславському повіті, як і по всій території України. Проведення активних освітніх реформ, діяльність Переяславського земства сприяли розширенню мережі початкових і середніх навчальних закладів (школи грамоти, церковно-парафіяльні школи, земські та церковно-парафіяльні училища, міські училища, прогімназія, жіноча й чоловіча гімназії), появі нових типів шкіл (сільськогосподарська школа в Борисполі, вищі початкові училища в Борисполі, Переяславі, Скопцях, чоловічі духовні училища, приватне комерційне училище Л. С. Шефтеля, єврейське початкове училище зі слюсарно-ковальським ремісничим класом). При цих та інших навчальних закладах Переяславського повіту почали формуватися книгозбірні.

Розпочнемо з бібліотеки Переяславського духовного училища, оскільки вона є найдавнішою. Попередницею цього навчального закладу була Переяславська духовна семінарія – найстаріший на теренах Полтавщини середній духовний навчальний заклад. Його бібліотека користувалася репутацією однієї з найфундаментальніших серед книгозбірень південно-східних семінарій. Через пожежу 1854 р. постраждав другий дерев'яний поверх семінарії, де зберігалася бібліотека. Значна її частина була знищена вогнем, а вцілілі видання в 1862 р., після переведення семінарії до Полтави, були переміщені туди. У місті залишилося Переяславське духовне училище, що успадкувало семінарську земельну власність, приміщення й, можливо, частину бібліотечних книг. У 1869 р. Правління Переяславського духовного училища запропонувало Училищному з'їзду заснувати учнівську бібліотеку – «так как её не было

при училище, и чувствовалась в ней настоящая нужда, как в одном из лучших средств к умственному и нравственному развитию учеников» [38, с. 87]. Училищний з'їзд підтримав цю ініціативу та звернувся до окружного духовенства з проханням виділити одноразову пожертву на заснування бібліотеки та щорічно асигнувати по 60 руб. сріблом на її утримання. При цьому й Правління училища мало фінансувати свою книгозбірню: «Впрочем, съезд нисколько не бывает в претензии на Правление училища, если оно иной год делает передержку по ученической библиотеке и безпрекословно покрывает расходы библиотечные, за что нельзя не отдать чести и благодарности окружному духовенству» [38, с. 87]. Видовий і кількісний склад книгозбірні Переяславського духовного училища нам невідомий, та, очевидно, він мав включати необхідну для нижчого навчального закладу друковану продукцію: навчальні посібники з усіх курсів наук, зібрання духовних і світських періодичних видань. Достеменно відомо, що Правління Переяславського духовного училища вважало недостатнім фінансування бібліотеки в розмірі 60 руб. на рік і прагнуло його збільшити. Так, 8 серпня 1885 р. керівництво навчального закладу надіслало клопотання до Переяславських чергових повітових земських зборів XXI скликання про надання бібліотеці матеріальної допомоги від повітового земства (протокол № 252). Це звернення Переяславського духовного училища підтримали загальні збори членів товариства Переяславської громадської бібліотеки. Воно й не дивно, адже доглядачем обох установ була одна й та сама особа – М. О. Терлецький. Під час засідання 10 серпня 1885 р. земські гласні обговорили звернення й постановили його відхилити [24, с. 13].

7 жовтня 1873 р. була відкрита Переяславська трикласна жіноча прогімназія – офіційний жіночий навчальний заклад Міністерства народної освіти. Кошти на неї пожертвувало земське та міське товариство. Відразу після відкриття прогімназії було покладено початок формуванню її бібліотечного фонду. Відомо, що бібліотека розміщувалася на другому поверсі будинку. У перші роки Переяславська жіноча прогімназія згадувалася як така, що мала бібліотеку багатшу, ніж деякі тогочасні гімназії. А от уже наприкінці століття вона була далеко не найкращою. Київський навчальний округ вважав, що ця прогімназія має найгірше матеріальне забезпечення серед аналогічних навчальних закладів, адже

урядники міської думи та земства виділяли лише близько 40 % від коштів, необхідних для її потреб. Ці кошти витрачалися на зарплату вчителям, закупівлю меблів, навчальних посібників, книг для бібліотеки. У 1892 р. прогімназія була перейменована на гімназію, при якій було відкрито додатковий педагогічний клас, випускниці якого мали право викладати в міських та сільських школах. Як це позначилося на її книгозбірні – невідомо. Припускаємо, що забезпечення навчальною літературою та книгами для позакласного читання було недостатнім. Так, наприклад, у 1897 р. з необхідних для забезпечення навчального процесу 186 підручників у наявності було лише 79. Упродовж 1889–1905 рр. значно погіршилося надходження спеціальної літератури [18, с. 237–238]. У 1905 р. гімназія одержала нове приміщення, розраховане на 280 учениць. Це був двоповерховий будинок, що зберігся до наших днів. Бібліотека розміщувалася на другому поверсі. У 1906 р. начальницею жіночої гімназії стала вчителька російської мови Є. В. Городецька. За часів її керівництва в бібліотеці з'явилося більше книжок, які подобалися ученицям. Було придбано словник за редакцією Брокгауза і Єфрона. Під час Другої світової війни бібліотека, що тоді належала Переяславській середній школі № 2, була розграбована. Словник Брокгауза і Єфрона дивом зберігся й у 1978 р. потрапив до директора Переяслав-Хмельницького державного історичного музею М. І. Сікорського. Нині експонується в Музеї Шолом-Алейхема [18, с. 240].

У серпні 1906 р. почала функціонувати Переяславська земськоміська гімназія з правами урядової, відкрита Міністерством народної освіти за клопотанням повітового земства й міста. До 1909 р. (часу завершення будівництва спеціального приміщення) гімназія тимчасово розміщувалася в будинку колишнього казенного винного складу, переданому у відання Переяславського повітового земства 2 червня 1906 р. за Височайшим розпорядженням під земську навчально-ремісничу майстерню [16, с. 66]. Від початку існування цього навчального закладу при ньому функціонувала бібліотека. Згідно з «Відомістю про матеріальний і навчальний стан Переяславської чоловічої гімназії за 1908 рік», вміщеною у «Звіті Переяславської повітової земської управи за 1908 рік», у цьому році на бібліотеку було виділено 532 руб. 25 коп. Для порівняння: на навчальні підручники того ж року було асигновано

лише 183 руб. 65 коп. [16, с. 63]. З цього випливає, що бібліотека відіграла важливу роль у навчально-освітньому процесі гімназії.

У приміщеннях колишнього казенного винного складу Переяславські повітові земські збори XXXIX скликання у вересні 1903 р. ухвалили відкрити ще один навчальний заклад – першу в повіті навчально-ремісничу майстерню ковальського і слюсарно-столярного ремесла. Тоді ж було подано клопотання про передання під майстерню садиби казенного винного складу. Але після передання зазначеної споруди в 1906 р. Переяславському земству тут було тимчасово розміщено інший навчальний заклад, про який ішлося вище. І лише після його переміщення до новозбудованого будинку почала функціонувати майстерня [15, с. 45]. Книгозбірня чоловічої гімназії ще деякий час перебувала у старому приміщенні, поки для неї готувалося нове. Через це є підстави вважати, що тоді послугами бібліотеки могли користуватись учні навчально-ремісничої майстерні.

1909 року почала функціонувати Переяславська чоловіча гімназія на 298 вихованців з бібліотекою при ній в новозбудованому приміщенні [10, с. 52]. Навчальний заклад складався з дев'яти класних кімнат, великого актового залу, просторої вчительської, кабінетів директора та лікаря, канцелярії, приймальні, швейцарської, роздягальні, буфету, кімнати для технічного обслуговуючого персоналу, санітарного вузла, кімнати з обладнанням для центрального парового опалення та бібліотеки [10, с. 53]. Облаштування кімнати під бібліотеку та комплектування її фонду тривали кілька років. Так, наприклад, згідно з проектом кошторису витрат на утримання Переяславської чоловічої гімназії, в 1911 р. на її фундаментальну бібліотеку було закладено 300 руб. та ще 400 руб. на учнівську [34, с. 199]. Упродовж поточного року фінансування учнівської бібліотеки зросло до 500 руб., а також була призначена додаткова винагорода бібліотекарю в розмірі 120 руб. на рік і закладені кошти на придбання двох книжкових шаф по 40 руб. кожна [35, с. 194, 196]. Щоб мати уявлення, наскільки ці суми були значними, зауважимо, що, прирізом, у 1912 р. на утримання Переяславської чоловічої гімназії губернське та повітове земства виділили по 3600 руб. [36, с. 101]. Через недостатнє фінансування станом на 1913 р. окрема кімната для фундаментальної бібліотеки так і не була введена в експлуатацію, як, між іншим,

і рекреаційна зала для відпочинку на перервах, викладацькі квартири, природничо-історичний кабінет, кімнати для архіву, а також кімната виконувача обов'язків інспектора [10, с. 53]. Відомості про подальшу долю цієї книгозбірні в діловодній документації Переяславського земства відсутні. Кошти на її облаштування, згідно з наявними документами, більше не виділялися. Ймовірно, забезпечення книгозбірні здійснювалося за рахунок благодійних пожертв.

Власну книгозбірню мала й нижча сільськогосподарська школа 1-го розряду, яка функціонувала в м. Борисполі Переяславського повіту. Школи цього типу готували обізнаних і вмілих працівників для сільськогосподарства й майстрів для окремих його галузей. Курс навчання становив 3 роки. Обов'язковим було вивчення таких дисциплін, як Закон Божий, російська мова з діловим листуванням, коротка історія і географія Російської держави, арифметика з сільськогосподарськими обчисленнями, практична геометрія з кресленням і землевпорядкуванням, ботаніка, зоологія, фізика, хімія, географія, а також спеціальних: сільське господарство та його галузі (землеробство, загальне й приватне тваринництво, садівництво, городництво, бджільництво), основні закони, що стосувалися сільськогосподарства (законознавство), сільськогосподарська економія та рахівництво [4, с. 16]. Орієнтовно в контексті вищенаведеного переліку навчальних дисциплін мав комплектуватись і фонд бібліотеки цього навчального закладу. Але достеменно нам про це невідомо. Повітове земське діловодство дає відповіді лише на питання щодо фінансування потреб книгозбірні. У проекті кошторису прибутків і витрат цього навчального закладу на 1914 р. зазначено, що витрати повітового земства на придбання книг для поповнення бібліотеки в 1913 р. склали 152 руб., а на 1914 р. було закладено 150 руб. [19, с. 209]. У такому самому проекті кошторису на 1915 р. прописано, що дотація повітового земства на придбання навчальних посібників і поповнення бібліотечного фонду в 1914 р. становила 150 руб. і такою ж мала лишатися й наступного року. У документі також є відомості про заробітню плату завідувача бібліотеки в 1914–1915 рр. Відомо, що опікувався бібліотекою вчитель підготовчого класу. Загалом за рік він отримував 320 руб., з яких за завідування бібліотекою йому нараховувалося лише 50 руб., 120 руб. становив посадовий оклад і ще 150 руб. виплачувалися

за нагляд за учнями влітку [20, с. 191]. У порівнянні з іншими учнівськими бібліотеками Переяславського повіту стан книгозбірні Бориспільської сільськогосподарської школи характеризувався як задовільний. Так, наприклад, у вересні 1909 р. Ревізійна комісія Переяславської земської управи, доповідаючи Переяславським повітовим земським зборам про стан земського майна й будівель у повіті, зауважила, що лише в Бориспільській сільськогосподарській школі та ще в кількох земських початкових училищах бібліотеки «в повному порядку»: забезпечені книгами в достатній кількості, є шафи для їх зберігання, ведеться облік видань [33, с. 251].

Протягом 2-ї пол. XIX – поч. XX ст. одним з основних типів навчальних закладів у Переяславському повіті, де могли здобувати початкову освіту діти селян, були початкові училища та церковно-парафіяльні школи. У документації Переяславського земства згадуються переважно книгозбірні при початкових училищах, які відкривалися й утримувалися земствами. Церковно-парафіяльні школи перебували у віданні духовного відомства, тобто Священного Синоду Російської православної церкви. Лише в 1870-ті роки Міністерство народної освіти фактично підпорядкувало церковні школи своєму адміністративному управлінню, після чого частина церковних училищ перейшла у відання земств.

Коли при них почали діяти бібліотеки, достеменно невідомо. Так, наприклад, у 1875 р. в Переяславському повіті працювали 11 народних училищ та 18 церковно-парафіяльних шкіл. Загалом у них навчалися 1188 учнів (з них 873 особи – в училищах та 315 – у школах). При цьому жодної книгозбірні, яка б забезпечувала потреби школярів у літературі, не зафіксовано [23, с. 116–117]. У досліджуваний період чисельність училищ поступово збільшилася. Якщо в 1871 р. у Переяславському повіті функціонували 9 земських училищ, то в 1874 р. їх налічувалося 11; у 1891 р. діяла 31; у 1895 р. – 37; у 1896 р. – 38; у 1899 р. – 42; у 1905 р. – 46; у 1908 р. – 55; з 1914 р. – понад 60 земських і громадсько-земських училищ [7, с. 223–233].

Для прикладу наведемо перелік громадсько-земських училищ Переяславського повіту за 1908 р., який ми доповнили датами заснування училищ та прізвищами опікунів [16, с. 52–59].

№ п/п	Назва училища	Дата відкр.	Опікун
1	Рогозівське	1876	Вакансія
I розряд (триштанні)			
2	Баришівське	1868	Войцехівський Олександр Андрійович, осавул війська донського
3	Бориспільське 1-ше	1842	Вишневська Анастасія Іванівна, дворянка
4	Війтівське	1870	Томачинський Софоній Дмитрович, титулярний радник
5	Війтівське	1870	Підгаєцький Олександр Феодосійович, надвірний радник
6	Вороньківське	1842	Слюсаревський Сергій Георгійович, дворянин
7	Дем'янське	1861	Вакансія
8	Любарецьке	1873	Семиградова Анастасія Василівна, дворянка
9	Підварське	1899	Марченко Іван Архипович, купець
10	Помокельське	1881	Вакансія
11	Скопечке	1875	Радзевич Єлизавета Вільгельмівна, дворянка
12	Хоцьківське	1881	Сасько Авдій Пантелеймонович, штабс-ротмістр
II розряд (двоштанні)			
13	Березанське	1877	Маркович Ганна Миколаївна, дворянка
14	Велико-Крупільське	1884	Шостко Андрій Парамонович, козак
15	Денисівське	1887	Келяшко Олександр Іванович, титулярний радник
16	Єрківцецьке	1889	Бобровников Андрій Іванович, підпоручик
17	Корніївське	1886	Данельський Іван Михайлович, колезький секретар
18	Лехнівське	1843	Раїч-Думитрашко Микола Миколайович, дійсний статський радник

19	Лукашівське	1887	Бутович Ілларіон Ілліч, дворянин
20	Полого-Вергунівське	1862	Горчаков Костянтин Олександрович, світліший князь
21	Полого-Яненківське	1877	Вакансія
22	Семенівське	1883	Кочубей Марія Олексіївна, дружина статського радника
23	Старинське	1872	Подорожкін Костянтин Іванович, спадковий почесний громадянин
24	Усівське	1881	Вакансія
25	Черевківське	1887	Бутович Олександр Ілліч, губернський секретар
III розряд (одноштатні)			
26	Велико-Старицьке	1891	Гамалья Василь Васильович, титулярний радник
27	Глибочицьке	1882	Каменський Дмитро Олександрович, статський радник
28	Лук'янівське	1901	Ракович Андрій Іванович, дворянин
29	Памфілівське	1887	Ілляшенко Степан Костянтинович, дворянин
30	Селичівське	1890	Гладиш Василь Флорианович, дворянин
31	Рудничанське	1893	Підгаєцький Олександр Феодосійович, надвірний радник
32	Сеньківське	1900	Гамалья Ольга Олександрівна, дворянка
33	Сошниківське	1885	Машин Микола Олександрович, дворянин
34	Харківцівське	1889	Кириченко Сергій Авакумович, козак
35	Войнинське	1882	Бохановський Петро Васильович, дворянин
36	Вовчівське	1900	Совачів Яків Пилипович, дворянин
37	Горбанівське	1893	Тесленко Іван Іванович, колезький реєстратор
38	Кийлівське	1896	Павловський Євген Северинович, дворянин

39	Лецьківське	1893	Бохановський Ілля Васильович, дворянин
40	Малосупоївське	1899	Романович-Славатинська Євгенія Олександрівна, дворянка
41	Паришківське	1894	Менгдєнь-Фон-Альтєнвога Платон Іванович, барон
42	Пристромське	1879	Миронєнко-Лютий Михайло Йосипович, дворянин
43	Селищанське	1895	Гладиш Василь Флоріанович, дворянин
44	Чопилківське	1897	Тєслєнко Іван Іванович, колезький реєстратор
I розряд (триштанні)			
45	Бориспільське 2-ге	1904	Вакансія
46	Остролуцьке	1885	Бобровнікова Ганна Іванівна, дворянка
47	2-ге земсько-міське ім. Т. Г. Шевченка	1906	Данельський Іван Михайлович, колезький секретар
II розряд (двоштанні)			
48	Сальківське	1903	Павловська Марія Костянтинівна, дворянка
III розряд (одноштанні)			
49	Кучаківське	1904	Стороженко Марія Петрикіївна, дворянка
50	Лебединське	1904	Гамалья Ольга Олександрівна, дворянка
51	Малокрупільське	1905	Вакансія
52	Морозівське	1906	Гаєвий Євстафій Миколайович, селянин
53	Рєвнівське	1904	Жук Борис Касіанович, дворянин
54	Гусинське	1907	Вакансія
55	Кальнівське	1907	Вакансія

Одночасно з розбудовою мережі народних училищ відбувався розвиток бібліотечної справи, яка була запорукою забезпечення належного рівня навчального процесу, сприяла посиленню зв'язків школи з

місцевим населенням, розглядалась органами самоврядування як засіб боротьби з неписьменністю. До середини 90-х років XIX ст. земська просвітницька діяльність переважно була спрямована на розвиток невеликих за обсягом і складом бібліотечних фондів учнівських та вчительських бібліотек. Складності з відкриттям перших шкільних бібліотек були зумовлені не тільки відсутністю матеріальних засобів, але й напруженими відносинами між урядовими органами та новоствореними інституціями місцевого самоврядування щодо компетенції останніх у навчально-просвітницькій сфері [1, с. 138].

Розпочнемо з учнівських бібліотек для позакласного читання при земських училищах. Перша спроба відкрити при училищах Переяславського повіту бібліотеки для позакласного читання датується 7 вересня 1894 р. На той час у повіті існували 37 училищ, з яких 2 – першого розряду, 20 – другого, 9 – третього, 6 – четвертого (згідно з рішенням Переяславських повітових земських зборів XXV скликання від 11 серпня 1889 р. розряди училищ визначалися за кількістю учнів: 1-й (150–200); 2-й (75–100); 3-й (50–75); 4-й (25–50). Від 10 серпня 1890 р. Переяславські земські збори ухвалили видавати щороку кожному училищу по 20 руб. на викладання учням гімнастики залученими особами з числа місцевих жителів, які відбули військову службу. Але вже в 1893 р. Переяславська земська управа спільно з Училищною радою зробила заяву про те, що «назріло питання більш важливіше за викладання гімнастики, а саме – заснування при школах бібліотек для позакласного читання» [11, с. 63].

З метою економії коштів викладання гімнастики в училищах скасували, а зекономлені кошти було вирішено асигнувати на учнівські бібліотеки. У нашому розпорядженні є звернення гласного Василя Артемьєва до Переяславських повітових земських зборів XXIX скликання, датоване вереснем 1893 р., в якому він закликає скоротити витрати на необов'язкові потреби земства, в тому числі 720 руб. на викладання гімнастики в 16 початкових школах повіту (20 руб. на одне училище) [25, с. 52]. Свою позицію В. Артемьєв обґрунтував так: «Губернське земство пропонує повітовим земствам кошти на утворення запасного капіталу на різні потреби під 3 % на 28 років. Для повітового земства такий кредит обтяжливий. Вигідніше скоротити витрати на необов'язкові потреби.

Серед зайвих і непотрібних видатків є витрати на вчителів гімнастики (668 руб.). Питається, навіщо гімнастика дітям, які і без цих учителів виконують і можуть виконувати більш природні і корисні гімнастичні вправи вдома, допомагаючи родині по господарству. Можливо гімнастика необхідна в гімназіях, де 8–10-річні курси навчання при 6-годинному сидінні за партами, але не в сільських школах, де учні навчаються 1–2 роки. За три роки на нікому не потрібних уроках гімнастики і співів можна зекономити не менше ніж 2500 руб. і витратити їх більш продуктивно» [25, с. 20]. Реакція на запит В. Артемєєва не забарилася, але відмовилися від уроків гімнастики на користь учнівських бібліотек не відразу. У кошторис 1894 р. Переяславські земські збори заклали 1000 руб. спільно на викладання гімнастики та відкриття бібліотек для позакласного читання в тих училищах, де гімнастика буде визнана недоцільною [26, с. 18; 12, с. 85]. Із цих коштів 9 жовтня 1894 р. 52 руб. перейшло на облаштування безкоштовної народної бібліотеки-читальні при Переяславському волосному правлінні, 20 руб. виділено на уроки гімнастики у Старинському училищі (тут вирішили не відмовлятися від уроків гімнастики), решту 928 руб. залишено на облаштування бібліотек при всіх земських училищах повіту в розрахунку по 25 руб. на кожне за умови, що губернське земство виділить рівнозначну суму [11, с. 64].

Наступного 1895 р. Переяславські повітові земські збори XXXI скликання знову постановили закласти 928 руб. на започаткування бібліотек для позакласного читання при училищах та клопотати про виділення дотації від губернського земства по 25 руб. на кожну бібліотеку [27, с. 6]. Оскільки губернське земство не надало необхідної дотації, заснування бібліотек для позакласного читання в училищах довелося відкласти. З цієї ж причини зазначені бібліотеки не були облаштовані й в 1895–1896 рр. Лише на 1897 р. Полтавська губернська управа заклала необхідні кошти, чим уможливила формування книгозбірень при 38 училищах Переяславського повіту [13, с. 115]. Скільки було відкрито училищних бібліотек, невідомо. Та очевидно, що не при всіх училищах вони функціонували, оскільки в серпні 1901 р. під час засідання Переяславських чергових повітових земських зборів XXXVII скликання гласний Я. І. Славатинський закликав започаткувати бібліотеки для позакласного читання при всіх без винятку училищах Переяславського повіту. У

відповідь Збори постановили закласти по 25 руб. на створення бібліотек для позакласного читання при тих училищах, де таких бібліотек ще не було, а також просити губернські земські збори теж асигнувати по 25 руб. на кожную заплановану до відкриття бібліотеку. Для поповнення бібліотечного фонду існуючих училищних бібліотек, а також тих, які будуть відкриті в перспективі, гласний В. Н. Бутович запропонував щороку асигнувати по 10 руб. на кожную книгозбірню. При цьому закупувати необхідні видання він пропонував аж у В'ятській губернії, де при губернській земській управі функціонував найдешевший склад книжок. Обидві пропозиції В. Н. Бутовича були підтримані й згодом зреалізовані [29, с. 16].

Отож у 1901 р. Переяславські повітові земські збори XXXVII скликання ухвалили щорічно, починаючи з 1902 р., закладати в кошторис кошти на поповнення книгами існуючих при училищах повіту шкільних бібліотек у розрахунку по 10 руб. на кожную. Своєю чергою губернські земські Збори того ж року постановили відпускати з коштів губернського земства дотацію на облаштування кожної нової шкільної бібліотеки в розмірі не більше 25 руб., а також на відкриття бібліотек у глухій сільській місцевості, де немає шкіл, також не більше 25 руб. на кожную. За кілька років, 29 квітня 1904 р., позачергові губернські Збори постановили, що губернське земство і в подальшому братиме участь в утриманні шкільних бібліотек і громадських безкоштовних бібліотек-читалень у сумі, що дорівнює асигнуванням повітового земства без обмежень [30, с. 169]. Маючи можливість збільшити зі свого боку фінансування училищних бібліотек і отримати рівнозначні асигнування від губернського земства, Переяславські повітові земські збори й надалі продовжували виділяти дотації на поповнення книгами всіх шкільних бібліотек повіту лише по 10 руб. на кожную. Для порівняння: товариству, яке вирішить облаштувати в себе громадську безкоштовну бібліотеку-читальню, вирішено видавати по 125 руб. від повітового та губернського земств. Таку різницю у фінансуванні місцева земська влада пояснювала тим, що в Переяславському повіті функціонували обмежена кількість народних бібліотек-читалень (с. Вороньків, с. Баришівка, передмістя Переяслава «Подварки») та водночас достатня кількість учнівських бібліотек [30, с. 170].

У вересні 1906 р. Переяславські чергові повітові земські збори XLII скликання постановили клопотати перед Губернськими Зборами про асигнування коштів на бібліотеки для позакласного читання вже не по 10 руб. на кожную школу, а відповідно до кількості вчителів у школі з розрахунку по 10 руб. на одного [32, с. 7]. Чи був цей задум реалізований, – встановити не вдалося. Достеменно відомо, що, як і раніше, бібліотеки для позакласного читання функціонували не при всіх училищах Переяславського повіту й недостатньо фінансувалися. Так, наприклад, у вересні 1909 р. Ревізійна комісія, доповідаючи Переяславським земським зборам XLV скликання про стан земського майна та будівель у повіті, зауважила, що лише в Бориспільському, Сальківському, Остролуцькому, Бережанському, Паришківському та Рогозівському училищах бібліотеки «в порядку»: забезпечені книгами в достатній кількості, є шафи для їх зберігання, ведеться облік видань. Бібліотека при Гусинському училищі також утримувалася в порядку, навіть попри те, що будівля училища була підтоплена весняним паводком і книги довелося вивезти. У Козловському училищі під час ревізії були відсутні шафи для бібліотеки, а книги склалися на підлозі. При Лехнівському, Війтівському, Лукашівському, Баришівському, Кальнівському, Вороньківському, Війтівському, Любарецькому, Семенівському, Селищанському, Селичівському, Морозівському, Лебединському, Кучаківському, Скопечькому, Велико-Крупільському, Мало-Крупільському училищах бібліотеки не відкривалися [33, с. 251–253]. Більшість шкільних бібліотек являли собою одну або дві книжкові шафи, в яких зберігалося від кількох десятків до кількох сотень книг (у середньому одна учнівська бібліотека мала близько 200 найменувань книжок). У їхніх фондах була представлена література, розрахована на школярів: навчально-методична, релігійна, художня, наукові, а також науково-популярні праці, книги з історії та природознавства, довідкові й енциклопедичні видання.

Кілька років потому фінансування учнівських бібліотек покращилося. Так, наприклад, згідно з «Додатком до кошторису витрат Переяславського повітового земства Полтавської губернії на 1913 р.» на навчальні підручники та посібники було закладено 6320 руб. у розрахунку по 40 руб. на кожную зі 158 шкіл. З них 2960 руб. – на забезпечення шкіл книгами для позакласного читання в розрахунку по 40 руб. на 74 школи.

Половину цієї суми зголосилося виділити губернське земство. Окремо було асигновано 500 руб. на придбання Євангелій для вручення випускникам шкіл згідно з постановою Переяславських повітових земських зборів XXXVI скликання в 1900 р. [36, с. 101–102]. Цікаво, що поточного 1912 р. випускники земських училищ отримали в подарунок брошуру «Імператор Олександр II». Чимало примірників цієї брошури тривалий час зберігалися на земському складі, і, щоб розвантажити його, земська влада вирішила презентувати їх учням [36, с. 104].

Кількісний і тематичний склад фондів учнівських бібліотек різнився. Із зрозумілих причин переважали в них навчально-методична література та російськомовні видання різної тематики. Доречно навести список літератури, яка надійшла до училищних бібліотек Переяславського повіту в 1895 р. [12, с. 118].

Назва видання	Залишок з 1894 р.		Надійшло у 1895 р.		Передано в училища	
	шт.	сума	шт.	сума	шт.	сума
Псалтир	60	15 руб. 71 коп.	-	-	60	15 руб. 71 коп.
Часослов	31	10 руб. 23 коп.	80	26 руб. 40 коп.	161	49 руб. 83 коп.
«Сокращённое молитвенное издание Киево-Печерской лавры»	5	80 коп.	100	16 руб.	105	16 руб. 80 коп.
«Начальное наставление православной вере» Соколова	30	6 руб. 90 коп.	225	51 руб. 75 коп.	255	58 руб. 63 коп.
«Священная история Ветхого и Нового заветов» Соколова	43	26 руб. 66 коп.	-	-	43	26 руб. 66 коп.
«Святое Евангелие»	13	7 руб. 15 коп.	80	44 руб.	93	51 руб. 15 коп.
Перевод молитв Думитрашко	21	3 руб. 15 коп.	250	37 руб. 50 коп.	271	40 руб. 65 коп.
«Жития святых» Бахметової	7	15 руб. 61 коп.	-	-	7	15 руб. 61 коп.
«Первая учебная книга церковно-славянского языка» Грушевського	55	20 руб. 35 коп.	200	74 руб.	255	94 руб. 35 коп.

«Наше родное» Баранова, 1-й вип.	-	-	555	177 руб. 60 коп.	555	177 руб. 60 коп.
«Наше родное» Баранова, 2-й вип.	6	2 руб. 46 коп.	185	75 руб. 85 коп.	191	78 руб. 31 коп.
«Наше родное» Баранова, 3-й вип.	142	83 руб. 78 коп.	-	-	142	83 руб. 78 коп.
«Подробный план занятий в школе»	5	1 руб. 42 коп.	-	-	5	1 руб. 42 коп.
«Опыт плана и конспекта» Тихомирова	2	1 руб. 15 коп.	-	-	2	1 руб. 15 коп.
«Сборник арифметических задач» Евтушевого	48	17 руб. 76 коп.	172	62 руб. 90 коп.	218	80 руб. 66 коп.
«Методическое руководство Гербача»	1	44 коп.	-	-	1	44 коп.
«Карта Европейской России Ильина»	-	-	10	5 руб. 40 коп.	10	5 руб. 40 коп.
«Житие Св. Владимира»	17	2 руб. 55 коп.	-	-	17	2 руб. 55 коп.
«Задачник письменных упражнений Паульсона»	13	2 руб. 34 коп.	-	-	13	2 руб. 34 коп.
«Руководство к преподаванию по книге для чтения Баранова»	19	10 руб. 07 коп.	-	-	19	10 руб. 07 коп.
«Рисование по сетке Пуцыковича»	16	3 руб. 60 коп.	-	-	16	3 руб. 60 коп.
«Портрет Государя Александра III и Государыни Марии Федоровны»	8	12 руб. 16 коп.	-	-	8	12 руб. 16 коп.
«Чудо милости Божией 17 окт. 1888 г.»	115	9 руб. 20 коп.	-	-	115	9 руб. 20 коп.
«Сборник арифметических задач Воленса»	34	13 руб. 94 коп.	-	-	34	13 руб. 94 коп.
«Обиход нотного пения Потулова»	25	8 руб.	-	-	25	8 руб.
«Последование Парастаса»	25	2 руб. 50 коп.	-	-	25	2 руб. 50 коп.
«Литургия Иоанна Златоуста»	19	1 руб. 90 коп.	-	-	19	1 руб. 90 коп.
«Народная школа Анастасьева»	2	4 руб.	-	-	2	4 руб.

«Грамматические и орфографические упражнения Бунакова»	1	20 коп.	-	-	1	20 коп.
«Прописи Гербача»	-	-	300	24 руб.	300	24 руб.
Разрезная азбука						
«Портрет Государя Николая II и Государыни Александры Фёдоровны»	-	-	80	100 руб.	80	100 руб.
«Первая пчёлка» Поливанова	-	-	400	220 руб.	400	220 руб.
«Солнышко» Родонежского	50	25 руб.	-	-	50	25 руб.
«Объяснительное чтение» Савенко	40	23 руб. 60 коп.	-	-	40	23 руб. 60 коп.

З наведеної вище відомості випливає, що загалом упродовж 1895 р. до училищних бібліотек Переяславського повіту надійшло 2819 видань на суму 974 руб. 11 коп. Із 1894 р. залишалися ще 719 різних видань на загальну суму 288 руб. 7 ½ коп. Протягом звітного року передано на потреби повітових училищних бібліотек 3538 видань на суму 1262 руб. 18 ½ коп. Показово, що серед цих видань представлена лише російськомовна релігійна та методична література, а україномовні видання взагалі відсутні. Воно й не дивно. Царський уряд, усвідомлюючи значущість друкованого слова як засобу впливу, намагався взяти його під контроль. Найпоширенішими діями щодо регламентації читання були нагляд за бібліотеками навчальних закладів, регулювання книжкового фонду бібліотек та книжкових складів. У такий спосіб уряд прагнув запобігти проникненню в учнівське середовище небажаної літератури. Урядові розпорядження і каталоги уможлилювали поповнення бібліотек лише контрольованою літературою. Перевага надавалася книжкам релігійно-морального змісту, офіційним і довідковим виданням, художній літературі. За допомогою різноманітної системи заходів, переважно таких, як навчання російською мовою та комплектування бібліотек російськомовною літературою, здійснювалося зросійщення українських школярів. Регламентація дитячого читання виступала одним з інструментів контролювання громадської та національної ідентичності й виховання у школярів тих якостей, які відповідали освітній самодержавній політиці [9, с. 85].

Окремо розглянемо основні нормативні акти, які регламентували процес створення та функціонування бібліотек при навчальних закладах.

Учнівські бібліотеки, засновані земствами, підпорядковувалися Міністерству народної освіти. Забезпечення учнів і вчителів необхідною навчальною літературою та книгами для позакласного читання здійснювалося винятково коштом повітового земства, в той час як усі інші витрати по утриманню існуючих у повіті земських училищ розподілялися між земством і сільськими товариствами, на території яких розміщувалися ці навчальні заклади. Покладаючи на органи місцевого самоврядування розв'язання питань освіти народу й, зокрема, забезпечення його літературою, влада вбачала їхнє завдання насамперед у фінансуванні шкільництва і забезпеченні його подальшого розвитку за рахунок земських установ та міських дум.

Діяльність початкових училищ і, відповідно, бібліотек, які при них функціонували, підпорядковувалася «Положенню про губернські й повітові земські установи» від 1 січня 1864 р. та «Положенню про початкові народні училища», виданому 14 червня 1864 р. Згідно з першим, земству не було надано широких прав у царині освітньої діяльності, а дозволено лише «піклуватися про розвиток заходів народної освіти й переважно в господарчому напрямі й участь у завідуванні, утриманні на рахунок земства шкіл та інших навчальних закладів» [5, с. 38]. Від початку своєї діяльності в галузі початкової освіти повітові земства брали на себе утримання вчителів та забезпечення учнів підручниками й посібниками, а губернські видавали лише позики для будівництва шкільних споруд. У перші роки земської діяльності велика роль відводилася сільським громадам, які будували й ремонтували шкільні приміщення, забезпечували опалення й обслуговували потреби школи, проте забезпечення їх літературою не входило до їхніх обов'язків. «Положення про початкові народні училища» від 14 червня 1864 р. більш детально розкривало земську діяльність у галузі початкової освіти. Зокрема, «Положення» ставило початкові народні школи під контроль повітових і губернських училищних рад. При цьому перші контролювали переважно середню освіту, другі – початкову. До складу училищних рад входили директори училищ, представники від земств, місцевої адміністрації та духовництва. Так, наприклад, у 1890 р. до складу повітового Училищного комітету входили:

повітовий предводитель дворянства Микола Миколайович Раїч (голова); члени: 1) від Міністерства народної освіти – завідувач Переяславського двокласного міського училища Василь Іванович Чепіга; 2) від Духовного відомства – священник Іоанн Лонгвінов; 3) від Міністерства внутрішніх справ – повітовий справник Костянтин Ілліч Яхнов; 4) від земства – голова Переяславської земської управи Андрій Володимирович Стороженко і мировий суддя Петро Сергійович Ілляшенко; 5) від міста – священник Тимофій Богацький [16]. Цікаво, що очільник земської управи був незмінним членом училищної ради з правом вирішального голосу і саме від його думки залежало вирішення багатьох спірних питань, зокрема й щодо бібліотек навчальних закладів [31, с. 397]. Для прикладу згадаємо один випадок. У 1892 р. новопризначений інспектор народних училищ 5-го району надвірний радник Євген Олександрович Соболев, перевіряючи стан початкових земських училищ Переяславського повіту, виявив «порушення», яке скоїв голова Переяславської земської управи кандидат філології Андрій Володимирович Стороженко ще в 1890 р. У земському архіві перевіряючий виявив лист № 745 від 9 травня 1890 р. за підписом А. В. Стороженка, яким він передавав учительці Корніївського земського училища Ользі Максимович, дочці ректора Київського університету, 72 книги для училищної бібліотеки, з яких 53 з видання просвітницького характеру «Посредник». Відомо, що книгозбірня цього училища, відкритого в 1886 р., була недостатньо укомплектована літературою. У листі зазначено: «по прочтении учениками, книги возвратить в управу, причём, в виду того, что они посылаются временно, в каталог училища их вовсе не вносят». Розсилаючи книги з Переяславської земської управи по земських школах, А. В. Стороженко діяв на підставі циркуляру Міністра народної освіти від 25 липня 1881 р., який забороняв вільне надходження книг до училищ. Школи, які утримувалися за участі земства, могли отримувати книги та періодичні видання лише з дозволу Училищної ради або інспекторів народних училищ, виключно з числа схвалених Міністерством народної освіти. Згаданий циркуляр забороняв училищам приймати літературу від будь-яких осіб чи організацій, навіть від опікунів навчальних закладів. Відомо, що книги, передані А. В. Стороженком Корніївському земському училищу, належали бібліотеці при Переяславській земській управі. Ця книгозбірня була створена

за участі покійного інспектора народних училищ гр. Шмідта, який заповів особисту бібліотеку переяславському земству. Інспектор Є. О. Соболев у своєму звіті від 5 листопада 1892 р. зазначив, що серед книг, які передавала Переяславська земська управа в тимчасове користування училищам зі своєї бібліотеки, він виявив видання, не рекомендовані Міністерством народної освіти. Зокрема, на заборонену літературу він натрапив, інспектуючи Хоцьківське училище [6, с. 37–38]. Звіт Є. О. Соболева містить ще одну цікаву інформацію. Він зазначає, що, інспектуючи училища, йому доводилось оглядати квартири вчителів, і його здивувало, що в їхніх оселях він не побачив книг та періодичних видань. Пояснень цьому явищу він не знайшов [6, с. 39].

Окрім згаданих вище, власні бібліотеки мали й інші навчальні заклади м. Переяслава та Переяславського повіту: Монастирська церковно-парафіяльна школа, міські церковно-парафіяльні школи (жіноча при Борисо-Глібській церкві та мішана при Петро-Павлівській церкві), Міське трикласне училище, земське народне училище (передмістя «Підварки»), Міське парафіяльне училище, Єврейське початкове училище зі слюсарно-ковальським ремісничим класом, Жіноча рукодільна школа, Переяславське восьмикласне приватне комерційне училище та ін. Проте інформації про книгозбірні цих навчальних закладів у постановках і звітах Переяславських повітових земських зборів та Переяславської земської Управи ми не виявили. Це пов'язано з тим, що земська влада не фінансувала або недостатньо фінансувала організацію та поповнення книжкового фонду цих бібліотек. Вони функціонували за рахунок добровільних пожертв благодійників, осіб духовного звання, монастирів, церков, прихожан тощо.

Діяльність учнівських бібліотек, як і всіх інших тогочасних книгозбірень, регламентувала низка офіційних законодавчих актів і документів, спрямованих на суворий контроль за їхньою роботою: «Тимчасові правила» про нагляд за публічними бібліотеками (1884); «Правила про безкоштовні народні читальні і порядок нагляду за ними», видані 15 травня 1890 р. Міністерством народної освіти, які передбачали додатковий нагляд з боку чиновників та духовного відомства за діяльністю публічних бібліотек та їхнім фондом; «Правила про книжкові склади і народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах Міністерства

народної освіти», видані 18 січня 1904 р.; Закон від 2 грудня 1905 р. про ліквідацію цензури щодо народних бібліотек; «Резолюція Першого бібліотечного з'їзду» (1911); «Резолюція загальноземського з'їзду з питань позашкільної освіти, не розглянутих загальноземським з'їздом» (1911); «Нові правила про народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах» (1912). На основі цих та інших нормативних документів уклалися статут кожної бібліотеки і правила користування книжковим фондом.

Поповнення книжкового фонду регламентувалось як наведеними вище нормативними актами, так і спеціальними каталогами книг, дозволених для народних читалень, якими передбачалося виключення з бібліотечних зібрань «неблагонадійних» книжок. Ще в 1833 р. Микола I видав указ про щорічний перегляд каталогів публічних бібліотек з метою вилучення заборонених книг. У зв'язку з цим публічні бібліотеки передавалися з відання Міністерства внутрішніх справ до відання Міністерства народної освіти, яке керувало діяльністю цензурних комітетів. Від 1884 р. книжковий фонд бібліотек визначався «Алфавітними списками творів друку, що не повинні бути дозволені в публічних бібліотеках». У 1888 р. уряд розпорядився допускати надходження до народних бібліотек лише книг, схвалених ученим комітетом Міністерства народної освіти. Видані в 1890 р. «Правила про безкоштовні народні читальні та порядок нагляду за ними» передбачали додатковий нагляд з боку чиновників та духовного відомства за фондами публічних бібліотек. Так, згідно з § 4 зазначених правил, бібліотеки могли мати лише таку літературу: а) книги, включені до каталогів, які видавало Міністерство народної освіти для використання в учнівських бібліотеках середніх і нижчих навчальних закладів і в учительських бібліотеках нижчих навчальних закладів; б) книги, схвалені Міністерством народної освіти для використання в читальнях; в) книги, зазначені духовним відомством для використання в церковно-парафіяльних школах і в церковних бібліотеках; г) книги і журнали, які видавалися з дозволу духовної цензури; д) книги і журнали, які видавалися урядом; ж) світську літературу і журнали, ухвалені Міністерством народної освіти за погодженням з обер-прокурором Синоду. У 1898 р. Міністерство народної освіти дозволило включати до бібліотечних фондів місцеві періодичні видання, погоджені попечите-

лем навчального округу, губернатором та єпархіальним єпископом. У 1905 р. правила про народні бібліотеки скасували комплектування бібліотек згідно з каталогами, а в 1912 р. нові правила про народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах знову обмежили комплектування фондів бібліотек певними рамками й відродили цензуру. Зокрема, зазначалося, що фонди народних бібліотек складаються з періодичних видань і книг, які дозволено допускати Вченим комітетом Міністерства народної освіти в учнівські, вчительські, публічні бібліотеки, якщо є дозвіл інспектора, а також підкреслювалося, що книги, подаровані благодійниками, обов'язково має переглядати інспектор [21, с. 68]. Упродовж досліджуваного періоду комплектування фондів бібліотек навчальних закладах відбувалося згідно зі списками книг, рекомендованих Ученим комітетом Міністерства народної освіти, що друкувалися на сторінках тогочасних фахових педагогічних журналів, передусім у «Журнале Министерства народного просвещения», «Известиях по народному образованию», «Русской школе», «Світлі» [21, с. 59]. Вони відповідали запитам школи й диференціювалися для бібліотек середніх і початкових навчальних закладів, народних училищ. Для церковно-парафіяльних шкіл аналогічні каталоги випускав Синод.

У бібліотеках навчальних закладів Переяславського повіту, які утримувалися за участі земства, бібліотечним фондам та контролю над ними приділялася значна увага. Так, наприклад, згідно з рішенням Переяславських чергових повітових земських зборів від 11 вересня 1902 р. відповідальність за придбання підручників і книг для позакласного читання для навчальних закладів повіту повністю покладалася на земство [16, с. 47]. На жаль, переліки цих видань не збереглися. У діловодних документах переяславського земства знаходимо тільки згадки про видатки на їх придбання, рідше – кількісний склад книгозбірень. Окрім того, що повітове та губерньське земства здійснювали стабільне асигнування на розвиток бібліотечної справи, представники місцевих органів влади, благодійники, видавці дарували книги з власних бібліотек або ж цілеспрямовано купували необхідну шкільну літературу.

Реформування шкільної системи спричинило потребу в підготовці численної когорти педагогічних кадрів, підвищенні їхнього фахового рівня. Без вирішення цих важливих питань неможливою була

реорганізація школи [38, с. 237]. У зв'язку з цим з 70-х років XIX ст. земства почали засновувати педагогічні бібліотеки, метою створення яких було забезпечення загальноосвітніх інформаційних потреб освітян, підвищення їхнього освітнього рівня та педагогічної майстерності. Існували різні види цих бібліотек, а саме: учительські – складові навчальних бібліотек закладів освіти різних рівнів; довідково-педагогічні – зібрання посібників у справі народної освіти; центральні педагогічні бібліотеки, що діяли поза навчальними закладами, зокрема в структурі товариств грамотності, земських управ, педагогічних музеїв, або як самостійні [39, с. 238]. Фонди цих бібліотек були, як правило, невеликими, оскільки кількість книг залежала від фінансування земств, і складалися зі спеціальної методичної та наукової літератури. Серед періодичних видань, популярних у середовищі вчителів кінця XIX ст., слід виокремити «Русский педагогический вестник», «Журнал для воспитателей», «Земскую школу», «Вестник воспитания», «Русскую школу», «Світло», «Основу», на шпальтах яких порушувалися проблеми формування та вдосконалення педагогічної майстерності вчителя [39, с. 239]. За відсутності спеціальних книгозбірень учителі користувалися фондами шкільних бібліотек.

У Переяславському повіті спеціалізована книгозбірня для освітян під назвою «Центральна учительська бібліотека» почала функціонувати лише в 1904 р. Рішення про її створення прийняли Переяславські повітові земські збори XL скликання 20 вересня 1904 р. Для книгозбірні було виділене окреме приміщення при Переяславській повітській земській управі. Починаючи з 1905 р. Переяславські повітові земські збори ХLI скликання ухвалили щороку закладати в повітовий кошторис 200 руб. на її потреби, зокрема поповнення літературою. Таку ж суму зобов'язалося щорічно асигнувати й губернське земство [16, с. 49–50]. Є підстави вважати, що в подальші роки зазначена книгозбірня успішно розвивалася завдяки тому, що регулярно отримувала дотації з боку повітового та губернського земств на придбання книжкових і періодичних видань. Обсяг цих асигнувань був незмінним упродовж усього періоду функціонування переяславської «Центральної вчительської бібліотеки». Це підтверджується звітами Переяславської повітової земської управи за 1906 і 1908 рр. та Зведенням постанов Переяславських чер-

гових повітових земських зборів XLVIII скликання в 1912 р. [14, с. 50; 16, с. 29; 36, с. 103]. Зокрема, у Звіті Переяславської повітової земської управи за 1908 р. з цього приводу зазначено, що у звітному році для даної бібліотеки виписано й оправлено книг на суму 400 руб. і надалі вона поповнюватиметься книгами на щорічно асигновані кошти відповідно до статті 7 річного бюджету «Витрати на підготовку учительського персоналу» [16, с. 29].

Окремо варто розглянути питання заснування та функціонування Переяславського повітового земського книжкового складу, який був тісно пов'язаний з освітньою системою.

Загальне піднесення освіти та культури в результаті проведення низки земських реформ дістало виявлення у збільшенні обсягу друкованої продукції та відкритті в губернських і повітових містах земських книжкових складів, що мали виконувати два завдання: забезпечення земських шкіл і бібліотек книгами та канцелярським приладдям, придбаними за пільговими цінами (зазвичай 10 % знижки від закупівельної вартості, – різницю доплачувало земство) та організацію торгівлі загальнодоступними виданнями в сільській місцевості.

Ідея відкрити земський книжковий склад у Переяславі виникла у фундатора Переяславської громадської бібліотеки М. О. Терлецького в 1873 р. Це була одна з перших спроб не лише на території тогочасної України, а й у всій Російській імперії. Для порівняння: перший в імперії земський книжковий склад був відкритий у 1872 р. Уржумським повітовим земством, а перший губернський склад – у Твері в 1877 р. [8, с. 44]. Перший на теренах України губернський земський книжковий склад було відкрито Харківським земством у 1879 р. [3, с. 48].

Переяславські повітові земські збори IX скликання 19 червня 1873 р. ухвалили створити при повітовій земській управі склад книг і здійснювати виписування різного роду видань за згодою з повітовою училищною радою, а потім за розпорядженням цієї ж ради передавати їх училищам для розпродажу всім бажаючим (учителям, учням, місцевим мешканцям). Перелік книг для складу було доручено підготувати члену училищної ради П. С. Ілляшенку. Проте відразу відкрити склад не вдалося. Губернатор, розглядаючи звернення переяславських гласних, зауважив, що збори не взяли до уваги, що створення книжкового складу на

основі статті 25 Височайше затвердженої думки державної ради про друк може бути допущене лише з дозволу належного керівництва. До того ж, у зверненні не було зазначено, з яких саме книг буде складатися фонд складу. Тому губернатор рекомендував повторно розглянути це питання з урахуванням його зауважень та взяти до уваги перелік книг, дозволених Міністерством народної освіти [22, с. 119]. Коли полтавський губернатор зазначав, що відкриття складу має узгоджуватися з нормами закону, йшлося про те, що діяльність книжкових складів регулювалася законами про друк, згідно з якими відкриття будь-яких книжкових складів, магазинів, лавок, шаф було можливим з дозволу місцевого губернатора і під його контролем. У подальшому діяльність складів підпадала під дію «Положення про початкові училища» (1876), відповідно до якого контроль за заснуванням складів при навчальних закладах уряд покладав на інспекторів народних училищ, та «Правил про книжкові склади при нижчих навчальних закладах відомства міністерства народної освіти», затверджених 18 січня 1904 р. [3, с. 49–50]. Детальні покрокові інструкції про те, як відкрити книжковий склад при повітовому земстві чи сільському училищі, містилися в багатьох тогочасних методичних виданнях, таких, як, наприклад, книга В. П. Вахтерова «Внешкольное образование народа. Сельские библиотеки. – Книжные склады. – Воскресные школы и повторительные классы» (1896). Окремий її розділ так і називався: «Книжкові склади в провінції» [2, с. 83–147].

У 1874 р. Переяславські повітові земські збори X скликання повернулися до розгляду питання про заснування повітового земського книжкового складу та заслухали доповідь з цього приводу Переяславської земської управи [22, с. 119]. Проте далі обговорення справа не рухалася. Коли саме заснували книжковий склад у Переяславському повіті, встановити не вдалося. Проте відомо, що в 1901 р. він уже функціонував. Так, у серпні 1901 р. Переяславські чергові повітові земські збори XXXVII скликання за порадою гласного В. Н. Бутовича ухвалили виписати зі складу при В'ятській губернській земській управі літературу для поповнення бібліотечних фондів початкових училищ Переяславського повіту та заклали на це кошти в розрахунку по 10 руб. на один навчальний заклад. Після отримання книг з м. В'ятки їх мали реалізувати через

місцевий земський книжковий склад [29, с. 16]. Ще одна згадка про переяславський земський склад книг датується 1912 р., коли випускники земських училищ Переяславського повіту отримали в подарунок від повітового земства брошуру «Імператор Олександр II». Чимало примірників цього видання залежалося на земському складі і, щоб його розвантажити, було вирішено презентувати їх учням [36, с. 104].

Мережа земських книжкових складів в імперії неухильно зростала, і станом на 1905 р. їх уже нараховувалося 129, з них: 110 – повітові і 19 – губернські. До їх числа належав і склад у Переяславі. Як забезпечувалася діяльність складу, невідомо: очевидно, подібно до інших складів.

Земський склад укладав угоди з видавцями, редакторами журналів і газет, товариствами грамотності про постачання літератури, сам визначав знижки, відкривав відділення, збував товар. Існувало багато способів реалізації книг зі складів. Стаціонарні чи пересувні пункти продажу діяли при приходських церквах, товариствах дбання про народну тверезість, народних училищах, лікарських пунктах, базарних кіосках, бібліотеках, ярмарках, земських управах, аптеках, волосних правліннях. Також книжкові та періодичні видання передавали на реалізацію вчителям, агрономам, лікарям, листоношам зі сплатою комісійних у розмірі 10–15 % від вартості видань. Часто земства для цих цілей запрошували спеціальних книгонош. Нерідко знаходились особи, які виконували таку роботу безоплатно [3, с. 52].

Який із наведених вище способів реалізації книг і періодичних видань домінував у Переяславському земському книжковому складі, невідомо. Земськими діловодними документами підтверджується збут друкованої продукції через початкові училища та ярмаркову торгівлю. Питання організації продажу книг населенню при посередництві земства обговорили гласні 13 грудня 1905 р. на Переяславських позачергових повітових земських зборах ХІІ скликання. Зокрема, голова Переяславської земської управи титулярний радник В. В. Гамалья зауважив, «що з кожним роком збільшується попит на дешеві видання, особливо в сільській місцевості. Дрібні торгівці відчули цей попит і пропонують сільському населенню на базарах, ярмарках, у крамницях дійсно дешево, але нікуди негодні видання І. Д. Ситіна, П. П. Сойкіна, Ф. Ф. Павленкова і К^о – сонники, казки та інші лубочні за змістом видання, які не

розвивають народ, а навпаки затемняють. Земство має йти на допомогу селу у справі поширення книг, і, на думку Управи, найкращим способом у цій справі буде поширення книг через земських книгонош за прикладом Саратовського земства або через візників, які будуть розвозити й продавати книги на ярмарках і базарах за прикладом Миргородського земства. Лише таким способом, на думку Управи, можна забезпечити сільських мешканців якісним матеріалом для читання. У зв'язку із цим Управа просить земські збори асигнувати 250 руб. на облаштування продажу книг на ярмарках і базарах у такому розрахунку: 100 руб. на виписку книг і 150 руб. на зарплату особі, яка буде організовувати торгівлю. А також додатково асигнувати щороку 100 руб. на виписку газет і журналів для земських службовців, які спершу надходять у земську повітову Управу (на склад) і звідти відправлятимуться поштою до місця призначення» [31, с. 278–279]. Попри наміри ярмаркова та базарна торгівля книгами того року не була налагоджена, як, до речі, і наступного. У звіті Переяславської повітової земської управи за 1906 р. зазначено, що кошторисом звітного року було передбачено 250 руб. на витрати з продажу книг земського складу на ярмарках. Та, оскільки заплановане не було організовано, зазначені кошти перейшли в баланс наступного року [14, с. 50].

Наукова новизна полягає у здійсненні комплексного наукового історико-бібліотекознавчого аналізу діяльності бібліотек при світських і духовних навчальних закладах Переяславського повіту Полтавської губернії у другій пол. XIX – на поч. XX ст.

Висновки. Отже, бібліотеки земських навчальних закладів були важливою складовою освітньої системи Переяславського повіту 2-ї пол. XIX – поч. XX ст. Їхнє запровадження стало результатом появи земських органів самоврядування та проведення освітньої реформи в 1863–1864 рр. Заходи освітнього та просвітницького характеру серед населення посідали значне місце в багатогранній діяльності земств. Забезпечення земством початкових і середніх народних шкіл навчальними посібниками та літературою для позакласного читання представляло одну з найважливіших та найскладніших сторін шкільної справи. Завдяки увазі земств до розвитку народної та позашкільної освіти відбулися значні зміни в системі шкільних бібліотек. Доступні для широкого загалу біб-

ліотеки, що обслуговували вчителів, учнів, інші верстви населення, стали не лише запорукою забезпечення належного рівня навчального процесу, а й сприяли підвищенню освіченості населення, зростанню його культурних потреб, долученню до духовних цінностей.

Аналіз діловодної документації Переяславського земства дає можливість зробити висновок, що мережа шкільних бібліотек Переяславського повіту в досліджуваній період була досить розгалуженою, її розвиток відбувався паралельно з розвитком освітнього руху та розбудовою мережі навчальних закладів повіту. Книгозбірні створювалися на основі існуючих закладів початкової та середньої освіти, функціонували задля потреб учнів, учителів, місцевого населення, мали різні за обсягом бібліотечні фонди, змістове наповнення, кількість користувачів. Фонди шкільних бібліотек обмежувалися каталогом дозволеної для використання літератури, були нечисельними й одноманітними, поповнювалися епізодично, фінансувалися недостатньо й нерегулярно.

Незважаючи на низку недоліків, бібліотеки початкових і середніх навчальних закладів Переяславського повіту пройшли певний етап становлення та розвитку в культурно-освітньому просторі краю. Їхня діяльність позитивно вплинула на підвищення освітнього та культурного рівня населення, поширення книжкової культури й різногалузевих знань. На ефективність діяльності земства у справі забезпечення початкових народних шкіл літературою вплинула наявність у повіті книжкового складу при Переяславській повітовій земській управі, звідки шкільні бібліотеки отримували необхідні книги. Характерними ознаками розвитку книгозбірень освітніх закладів досліджуваного періоду стали їхня доступність та відкритість для читачів і водночас нестача фінансування та кадрів, недостатність комплектування книжкових фондів та їхнє зросійщення, організаційні труднощі, благодійна фінансова підтримка небайдужих громадян та організацій.

Список використаних джерел

1. Борисенко Н. М. Народна освіта в Російській імперії: громадська думка і практика другої половини XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2016. 255 с.

2. Вахтеров В. П. Внешкольное образование народа. Сельские библиотеки. – Книжные склады. – Воскресные школы и повторительные классы. Москва: Тип. Высочайше утверждённого Т-ва И. Д. Сытина, 1896. 373 с.
3. Волошенко В. О. Книжкові склади у просвіті селян: суспільні очікування та практики у Наддніпрянській Україні на зламі ХІХ–ХХ ст. // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр. / редкол.: В. А. Смолій, С. В. Корновенко, А. Г. Морозов [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2017. Вип. 11. С. 47–56.
4. Гавриленко К. Методологічні підходи та принципи професійної підготовки аграрників в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. 2016. № 1. С. 12–19.
5. Гуз А. М. Запровадження земської початкової освіти на території України у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. // Гілея. Серія: Історичні науки. Вип. 49. С. 36–41.
6. Земские училища Переяславского уезда Полтавской губернии. 1892. 44 с.
7. Зиль А. С. Школи Переяславського земства // Київщина: історія рідного краю: матер. Всеукр. наук.-практ. краєзнавчої конф. «Треті краєзнавчі читання імені Лаврентія Похилевича» / упоряд.: В. С. Перерва, О. Д. Рокицька. Біла Церква: КНЗ КОР «КОПОПК», 2021. С. 222–234.
8. История книги.: учебник для вузов / под ред. А. А. Говорова, Т. Г. Ку прияновой. Москва, 2001. 400 с.
9. Карліна О. Регламентация читання в імперській Росії (ХІХ – початок ХХ ст.) // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Спецвипуск. 2022. С. 85–93.
10. Куценко Ю. Заснування та розвиток Переяславської чоловічої гімназії (1906–1919) // Наукові записки з української історії. 2014. Вип. 34. С. 51–58.
11. Отчёт Переяславской уездной земской Управы за 1894 г. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1895. 189 с.
12. Отчёт Переяславской уездной земской Управы за 1895 г. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Найдиса, 1896. 202 с.
13. Отчёт Переяславской уездной земской Управы за 1896 г. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Найдиса, 1897. 218 с.
14. Отчёт Переяславской уездной земской управы за 1906 год. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1907. 278 с.

15. Отчёт Переяславской уездной земской управы за 1907 год. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1908. 297 с.
16. Отчёт Переяславской уездной земской управы за 1908 год. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1909. 292 с.
17. Памятная книжка Киевского Учебного округа. Часть V. Полтавская губерния. Изд. Упр. Учеб. Округа. Киев: Тип. Высоч. утверж. Т-ва печ. дела и торгов. И. Н. Кушнерева и Ко. в Москве. Киев. отд, Бибиковский бульвар, д. № 8-б, 1890. 217 с.
18. Коцур В. П., Гуржій О. І., Лоха В. А. Переяславський соціум на перехресті епох: люди, події, факти: моногр. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2019. 624 с.
19. Постановления Переяславского очередного уездного земского собрания XLIX созыва 1913 года. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1914. 296 с.
20. Постановления Переяславского очередного уездного земского собрания L созыва в ноябре 1914 года и чрезвычайных Земских Собраний 28 марта и 10 августа 1914 г. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1915. 356 с.
21. Рогова П. І. Педагогічні бібліотеки України (друга половина XIX – 20-ті роки XX ст.) // АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського; наук. ред. О. С. Онищенко; рец.: О. В. Сухомлинська, Л. А. Дубровіна. Київ: Четверта хвиля, 2009. 270 с.
22. Свод постановлений Переяславского уездного земского собрания X-го созыва 1874 г. Полтава: Тип. Пигуренко (в круг. переулке за воен. гимназ. в собст. доме), 1874. 147 с.
23. Свод постановлений Переяславского XI очередного уездного земского собрания в июне 1875 г. Киев: В. Давиденко, Михайловская ул., собст. дом, 1875. 141 с.
24. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXI-го созыва в августе 1885 г. Переяслав: Тип. П. Лепского и Вурмана, Базарн. площадь, д. Канавера, 1885. 189 с.
25. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXIX созыва в сентябре 1893 года. Переяслав: тип. Лепского и Вурмана, дом Найдиса, 1894 г. 123 с.
26. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXX созыва в сентябре 1894 года. Переяслав: тип. Лепского и Вурмана, дом Найдиса, 1895 г. 109 с.

27. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXXI созыва в октябре 1895 года. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Найдиса, 1896. 102 с.
28. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXXIV созыва в октябре 1898 года и экстренного уездного собрания 19 февраля 1899 г. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Найдиса, 1899. 185 с.
29. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXXVII созыва в августе 1901 года. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1902. 129 с.
30. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXXIX созыва в сентябре 1903 года и Экстренного Земского Собрания 15 июня 1903 года. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1904. 229 с.
31. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XLI созыва в сентябре 1905 года и чрезвычайного земского собрания 13 декабря 1905 года. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1906. 284 с.
32. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XLII созыва в сентябре 1906 года и Чрезвычайных Земских Собраний 6-го мая и 25 июня 1906 г. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1907. 378 с.
33. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XLV созыва в сентябре 1909 года и чрезвычайного земского собрания 3-го мая 1909 г. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1910. 344 с.
34. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XLVII в сентябре 1911 года и Чрезвычайных Земских Собраний 29 апреля и 20 ноября 1911 г. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина. 346 с.
35. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XLVI собрания в октябре 1911 года и Чрезвычайного Земского Собрания 25 мая 1910 года. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1911. 289 с.
36. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XLVIII созыва 1912 года. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1913. 264 с.
37. Сто неспокійних творчих літ / упоряд. Г. В. Гоцкало. Київ: вид-во «Міленіум», 2007. 124 с.

38. Терлецкий Н. Переяславское духовное училище // ПЕВ.ЧН. 1882. № 2. 15 янв. С. 71–94.
39. Шарненко Т. О. Роль педагогічних бібліотек та періодичних видань для самоосвіти вчителя кінця ХІХ – поч. ХХ ст. // Андрагогічний вісник: наук. електрон. період. вид. 2014. Вип. 5. С. 237–245.

Olena Zham

*National Historical and Ethnographic Reserve “Pereyaslav”
(Pereyaslav, Ukraine)*

ORCID: 0000-0001-6216-5167

e-mail: zham.olena@ukr.net

Oksana Vysoven

*Hryhoriy Skovoroda University in Pereyaslav
(Pereyaslav, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-0061-2301

e-mail: vysoven.oxsana@gmail.com

Larysa Kapitan

*Uzhhorod National University
(Uzhhorod, Ukraine)*

ORCID: 0000-0001-5035-8164

e-mail: larisa.kapitan@uzhnu.edu.ua

**Libraries of secular and theological educational institutions
of Pereyaslav County, Poltava Governance
in second half of 19th – beginning of 20th centuries
(according to materials of resolutions and reports
of the Zemstvo Assembly of Pereyaslav County
and the Zemstvo Administration of Pereyaslav County)**

The purpose of the study is to research comprehensively activities of the libraries of educational institutions of the Pereyaslav County of the Poltava Governance in the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries, aimed at the development of public education and solving the problem of providing educational institutions with literature for study and extracurricular reading, which was one of the important aspects of school affairs on the basis of the analysis and theoretical generalization of the official documentation of the Pereyaslav Zemstvo. **The methodological basis of the work** is a systematic approach, the principles of a critical and structural-systemic approach to the source base. The work uses historical-comparative, chronological and concrete-historical methods in their totality, as well

as special methods of source analysis of documents and materials. **The scientific novelty of this work** is defined by carrying out a complex scientific historical and library analysis of the activities of libraries at secular and theological educational institutions of the Pereyaslav County of the Poltava Governance in the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries. **Conclusions.** The analysis of resolutions, reports and some reference publications made it possible to establish that a wide network of libraries at secular and theological educational institutions functioned in the second half of the 19th –beginning of the 20th centuries. The number of student libraries grew in tandem with the development of the educational system, and they were created on the basis of the existing network of educational institutions. It is proved that innovations in the library system were initiated by the Zemstvo bodies during the reporting period of history, as well as other quantitative and qualitative changes in the school system. Educational institutions' libraries were the most common ones compared to other types of libraries in the cultural and educational space of the region. Despite a number of disadvantages (inadequate funding, insufficient book fonds, limited with a catalog of permitted literature, organizational problems) libraries became a significant social and cultural phenomenon of public life in the county, and their activities had a positive effect on raising the educational and cultural level of the population.

Key words: Pereyaslav, Zemstvo Assembly of Pereyaslav County, library activity, library network, student libraries, book fond, equipment, cultural and educational potential.

*Стаття підготовлена 5 січня 2022 року;
подана до друку 19 січня 2022 року.*